

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У НАДБУЖАНЩИНІ ЗА ДОБИ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Основою економіки мешканців земель у басейні Західного Бугу в добу раннього середньовіччя, як і всієї Південно-Західної Русі, було сільське господарство. Ним займалися переважно у сільських поселеннях. Цей вид господарської діяльності був характерним також для тогочасних міст, які фактично були наполовину заселені та наполовину засіяні. Більшість сільськогосподарських знарядь праці відома дослідникам з міських поселень або невеликих замків і фортець, що пояснюється кращим станом їх археологічного вивчення. Інформація писемних джерел щодо сільськогосподарського виробництва теж пов'язується значною мірою з містами. Це не значить, що їх не можна використати для характеристики різних видів діяльності сільського населення. Отже в цій ситуації тільки комплексне залучення писемних та археологічних джерел, використання результатів аналізів природничих наук можуть стати базою для висвітлення питань сільськогосподарського виробництва на території Надбужанщини в добу раннього середньовіччя.

У структурі сільського господарства досліджуваного регіону виділяємо землеробство, тваринництво і промислові галузі: мисливство, рибальство та бджільництво.

Провідне місце у землеробстві займало **хліборобство**, яким опікувалися не тільки вільні селяни – смерди, але й вищі верстви населення, зокрема, боярство, князь та його двір, збільшувалися монастирські землеволодіння.

Для вивчення питання про розвиток землеробства у Надбужанських землях можна використати літописні повідомлення та археологічні джерела. Писемні джерела дуже рідко торкаються питань економічного та господарського життя, однак саме вони виразно вказують на провідну роль землеробства як основного джерела здобування засобів для існування більшості тогочасного населення. Підтвердження цьому знаходимо вже у літописному повідомленні 946 р. про похід княгині Ольги на Іскоростень (тепер Коростень на Житомирщині). Звертаючись до мешканців обложеного міста, вона говорить: *“Чого ви хочете досидітись, адже всі ваші городи здались мені і згодились на данину, і обробляють ниви свої і землю свою. А ви хочете з голоду померти, не згоджуючись на данину?”* [ПСРЛ, т.2, стб. 47]*.

У ХХ – на поч. ХХІ ст. у зв'язку зі значним розширенням джерельної бази історичних студій і особливо відчутними поступами в археологічній науці більшість дослідників історії Давньої Русі, передусім археологи, схилиються до думки про значну чи навіть вирішальну роль хліборобства у загальному господарському розвитку. Особливо наглядно це показують результати досліджень міст, які загинули чи були знищені раптово, внаслідок чого у культурний шар потрапили не випадкові предмети та знаряддя праці, а весь комплекс різноманітних знарядь та інструментів, які існували в той час і були у вжитку мешканців міста. Для Волині у цьому контексті особливо типовими є приклади двох невеликих міст, які загинули під час монголо-татарської навали – Райковецького городища, де виявлено 22 наральники, 113 серпів, 32 коси, та Ізяславля, під час розкопок якого знайдено 405 серпів [Гончаров, 1950, с. 60, 145, 146; Довженок, 1975, с. 325]. Проте, розглядаючи розвиток землеробства для слов'янського періоду та епохи Давньої Русі, мусимо пам'ятати, що писемні та археологічні джерела не дають відповіді на окремі підставові питання, а саме урожайності сільськогосподарських культур, початків певних систем землеробства, часу запровадження

* Тут і далі всі переклади на сучасну українську мову за: Літопис Руський / Перекл. Л. Махновця. – Київ. – 1989.

плуга та ін. Для їх висвітлення необхідно залучати етнографічні дані, інші матеріали, використовувати ретроспективні методи аналізу пізніших джерел.

Основна територія, яку займали Надбужанські землі, входить до лісостепової зони, для якої властиві м'який клімат і відносно родючі ґрунти. Давні традиції землеробства у цьому мікрорегіоні тягнуться ще з часів його виникнення в добу неоліту [Lityńska-Zajac, 2001]. Цю традицію продовжували племена, які жили тут у першій половині I тис. н. е.

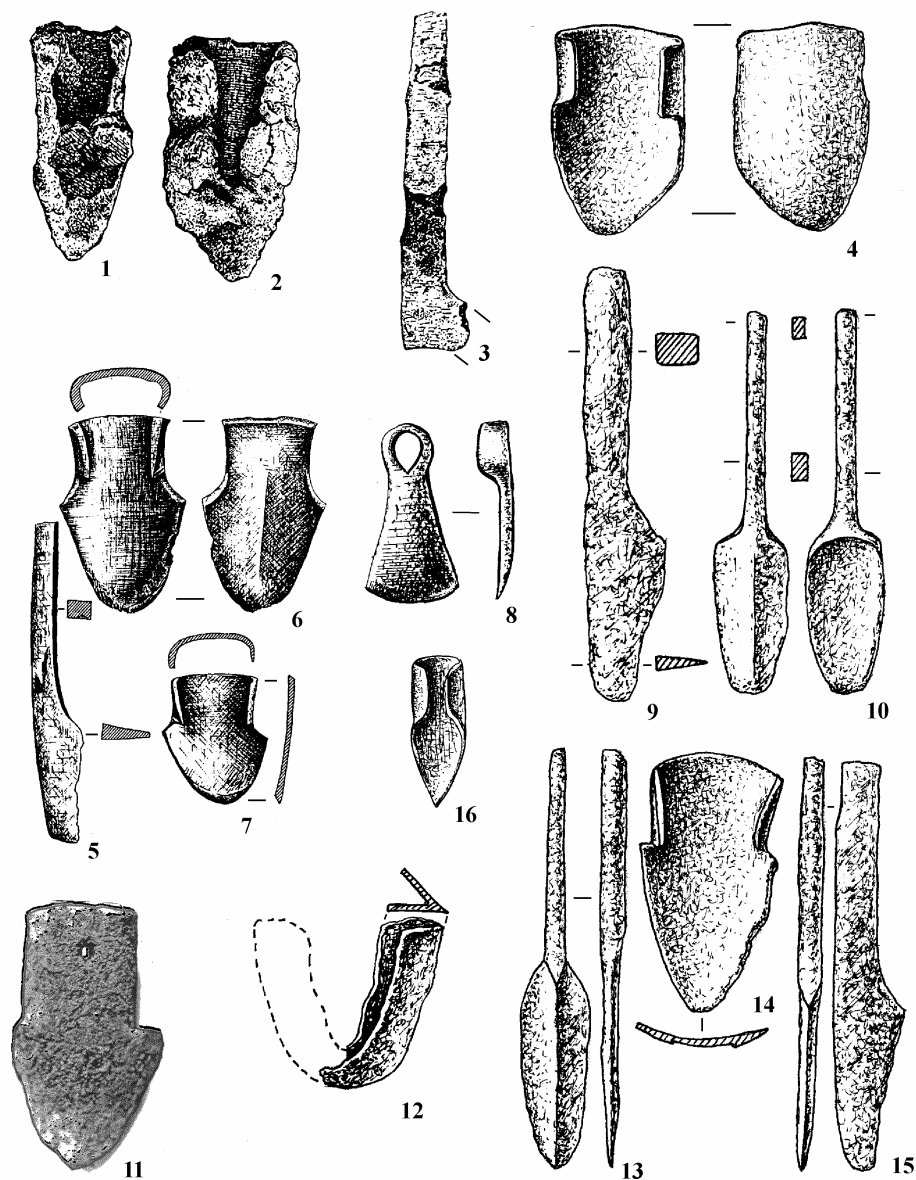

Рис. 1. Елементи землеробських знарядь з Надбужанщини: 1–3 – Пліснеськ (за: Кучера, 1960; Ратич, 1976); 4 – Гусинне (за: Żurowski, Mikołajczyk, 1955); 5–7 – Бранск (за: Stankiewicz, 2003); 8 – Всеволож (за: Павлів, 1983); 9–10 – Юрів (за: Banasiewicz, 1999); 11–12 – Белз; 13–15 – Грубешів (за: Banasiewicz, Buszewicz, Koman, Panasiewicz, 1992); 16 – Володимир (за: Кучінко, 1993)

Fig. 1. Elements of agricultural instruments from Upper Bug basin region. 1–3 – Plisnes'k (by: Кучера, 1960; Ратич, 1976); 4 – Gusynne (by: Żurowski, Mikołajczyk, 1955); 5–7 – Bransk (by: Stankiewicz, 2003); 8 – Vsevolozh (by: Павлів, 1983); 9–10 – Juriv (by: Banasiewicz, 1999); 11–12 – Belz; 13–15 – Hrubeshiv (by: Banasiewicz, Buszewicz, Koman, Panasiewicz, 1992); 16 – Volodymyr (by: Кучінко, 1993)

Уже для черняхівської культури Верхньої Надбужанщини, на основі якої формувалися ранньослов'янські старожитності, відомі знаряддя праці для обробки землі. Зокрема, на поселенні Ріпнів II виявлено цілий наральник і частково пошкоджене чересло [Баран, 1980, с. 53]. Нещодавно на черняхівському поселенні Гряда поблизу Львова знайдено добре збережене чересло, що датується IV ст. [Войнаровский, 2005, с. 49]. Дослідники вже віддавна запримітили, що поселення черняхівської культури локалізуються у місцях найбільш придатних для розвитку хліборобства.

Для ранньослов'янського періоду археологічних джерел недостатньо для характеристики землеробства на досліджуваній території, тому що раз більшого значення набувають спеціальні дослідження. На підставі палінологічних аналізів, проведених на середньому Розточчі, доведено присутність різних видів рослин, пов'язаних із землеробським використанням цього терену вже від V–VI ст. н. е. [Maruszczak, 1997, s. 298]. Доволі загальну інформацію щодо розвитку зернового господарства у слов'ян цього часу можна почерпнути із східних джерел. Візантійський автор VI ст. Маврикій Стратег повідомляє, що у антів і склавінів *“велика кількість різної худоби і плодів земних, що лежать купами, особливо проса і пшениці”* [Мишулин, 1941, с. 253]. Арабські мандрівники й письменники Ібн-Русте, Аль-Гардізі згадують, що найбільше слов'яни сіють просо [Гаркави, 1870, с. 265; Новосельцев, 1965, с. 390]. Докладно проаналізувавши вітчизняні писемні джерела, М. Грушевський дійшов висновку, що в них *“згадуються всі важніші роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмінь (властиво ячмінний солод), просо, горох, мак, лен (льняне насіння на олій)...З хліборобських знарядь в українських пам'ятках XI–XII ст. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, рискаль, рогаліє, ціп; з хліборобських робіт – оранку (“орати”), сівбу, жниво (“снопи”), молочення, віяння”* [Грушевський, 1991, с. 253–254]. Для X–XIII ст. кількість даних, які стосуються безпосередньо Надбужанського регіону або територіально близьких до нього земель, теж помітно зростає, з'являються повідомлення у Повісті временних літ та Галицько-Волинському літописі.

Землеробський характер господарства особливо яскраво відображають археологічні матеріали, серед яких відомі різноманітні знаряддя праці, зерна злаків, місця для їх зберігання та механізми їх переробки. Серед знарядь праці, які відкривають археологи, важливе значення мають ті вироби, які характеризують техніку обробки землі. Колекція знахідок, пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом з Верхньої Надбужанщини, за своїм функціональним призначенням ділиться на окремі групи.

Серед елементів знарядь праці для обробки ґрунту відомі наральники, які відносяться до кількох типів (рис. 1, 1, 2, 4, 6, 7, 11, 14, 16). Два вузьколезі наральники з Пліснеська належали ралам, які тільки розпушували землю. Один з них датується XI ст. [Кучера, 1962, с. 27, рис. 9, 1, 4]. До одного з пліснеських наральників подібне знаряддя з Володимира [Кучінко, 1993, с. 35, рис. 9, 3] Асиметричний наральник знайдено поблизу кургану “Княжа могила” у с. Гусинному; він відноситься до X ст. [Żurowski, Mikołajczyk, 1955, s. 252–256]. Широколезі наральники підрізали ґрунт і відвалювали його [Довженок, 1961, с. 64–67]. До таких відноситься наральник із Грубешова, який датується XII–XIII ст. [Banasiwicz, Buszewicz, Koman, Panasiwicz, 1992, s. 45, гус. 1] та наральник з Белза XIII ст., який має отвір у верхній частині втулки для закріплення на дерев'яній основі рала. Існування в одному невеликому мікрорегіоні вузько- та широколезих наральників свідчить про обробіток різних типів ґрунтів. Вважають, що вузьколезі знаряддя характерні для лісових місцевостей [Чернецов, 1972, с. 147]. Їх було зручно використовувати на ґрунтах з рештками коріння. Натомість широколезі наральники вживалися на важких ґрунтах-чорноземах, де лісової рослинності немає. Все це вказує, що мешканці Верхньої Надбужанщини вміло пристосовувалися до навколишнього середовища, використовуючи різні типи наконечників орних знарядь [Пор. Горбаненко, 2006, с. 78].

Леміш і чересло слугували робочими частинами плуга. Використання плуга у XII–XIII ст. на території Надбужанщини засвідчене знахідками чересел та лемешів у Пліснеську, Грубешові та на городищі в Юрові (рис. 1, 3, 9, 15). На двох останніх пам'ятках виявлено

лопаткоподібні рала для розпушування землі, які відносяться до цього ж періоду [Ратич, 1976, с. 177, рис. 53, 3; Banasiewicz, Buszewicz, Koman, Panasiewicz, 1992, s. 45, рис. 3, 6; 2, 1; Banasiewicz, 1998, s. 174, рис. 2, с, d, e]. Багаточисельні аналогії таким орним знаряддям праці відомі на городищах та селищах слов'янської та княжої доби Галицько-Волинської землі та інших територій Давньої Русі [Довженок, 1961, рис. 1, 2–3; 9, 3; 14, 1–3; 15, 2–3; 17; Левашова, 1956, рис. 6, 1–3]. На відміну від розпушувальних знарядь, плуг підрізав та переміщував ґрунт, обертаючи скибу.

Отже на прикладі розвитку землеробських знарядь Белзької та Червенської земель бачимо поступовий перехід від техніки розпушування ґрунтів до плужної оранки з обертанням шарів ґрунту. Плужна оранка робила можливим відновлення родючості за рахунок заорювання гною. До цього часу система землекористування базувалася на природному відновленні родючості ґрунтів. Запровадження плуга мало вплив на формування якіснішої сівозміни та покращення видового складу зернових культур. Відбувається освоєння таких видів зернових, які давали змогу регулярно чередувати озимі та ярові культури, перейти від плівчастих культур до голозерних, які давали значно більший вихід борошна та круп [Пашкевич, Петрашенко, 1982; Краснов, 1987; Павлюк, 1991; Біляєва, 2003].

Урожай зернових збирали з допомогою залізних серпів (рис. 2, 2, 5, 6, 7, 10). Це підтверджено спостереженнями під час досліджень городища в Стови'є, де зафіксовано наявність бур'янів, які зрізали разом зі злаковими досить високо, що було можливим тільки при використанні серпів [Michałowski, 1988, s. 273–274]. Серпи виявлені на поселенні у Ріпневі, городищах у Белзі, Буську та Юрові збереглися переважно у фрагментах [Ауліх, 1958, табл. III, 8–9; Петегирич, 1984, рис. 9, 10; Banasiewicz, 1999, s. 166]. Враховуючи цілі екземпляри, знайдені у Червені та Пліснеську [Kutyłowska, 1998, s. 167, рис. 2, b; Кучера, 1962, рис. 9, 8], серпи з Белзької та Червенської земель слід зарахувати до південноруського типу серпів, відомого на багатьох пам'ятках Галицько-Волинського князівства [Пор. Левашова, 1956, с. 72–73].

У Верхній Надбужанщині були у вжитку так звані складані серпи (рис. 2, 7). Вони мали слабо вигнуте лезо і короткий загнутий черенок з штифтом для кріплення оправи. Єдина знахідка походить із Пліснеська [Кучера, 1962, рис. 9, 7]. Подібні серпи у X–XIII ст. відомі на землях східних і західних слов'ян [Zaki, 1974, s. 293, рис. 237; Минасян, 1978, с. 81–82].

Археологічні дані свідчать, що серпами жниували переважно жінки, оскільки за статистичними підрахунками такі знаряддя знаходять майже виключно в жіночих похованнях. Останній приклад з Волині – жіноче поховання з серпом в одному з курганів XI ст. поблизу с. Берестяного підтверджує таку статистику [Гупало, 2006, с. 24, 69].

Коси не використовувалися для косіння злакових, які легко осипаються, бо тодішні коси не різали, а перебивали своїм гострим краєм стебло рослин. Тому їх застосовували лише для вівса, ячменю, гречки та бобових рослин і найбільше для сінокошу. Вони були короткі і ними можна було косити траву в обидва боки. Через це інколи їх називають півкосами (рис. 2, 1, 3, 4). Найдавніша слов'янська коса з досліджуваного регіону походить з відомого Зимнівського городища. Вона має довжину 43 см, найбільша ширина вістря досягає 4,2 см. Коса вирізняється серед інших способом кріплення до держака за допомогою кільця-наперстка і виступаючої п'ятки [Ауліх, 1972, с. 42, табл. VIII, 43]. Інші, пізніші (X–XIII ст.) знаряддя сінокошу, представлені звичайними т.зв. косами-горбушами, які знайдено у Червені, Белзі, Буську та Пліснеську [Kutyłowska, 1998, s. 167, рис. 2, a; Петегирич, 1978, рис. 5, 19; 1984, рис. 9, 8; Ратич, 1957, табл. VI, 5]. Південноруські коси, до яких належать знахідки з Верхньої Надбужанщини, характеризуються коротким, але широким лезом у порівнянні з північною групою кіс. Ця різниця спричинена ботанічним складом трав, які на півдні масивніші і для їх покосу вузьке і довге лезо непридатне [Левашова, 1956, с. 91; Колчин, 1958, с. 95–96].

Землеробські знаряддя праці використовували, як правило, до повного зношення, враховуючи трудомісткість їх виготовлення, а при псуванні переробляли на інші дрібніші речі. Саме тому ці вироби трапляються відносно рідко під час археологічних досліджень. У кількох випадках зазначено цікаву закономірність щодо умов знаходження землеробських знарядь.

Їх досить часто відкривають в комплекті (наральник-чересло, леміш – плужний ніж), інколи навіть по кілька інструментів одного функціонального призначення (рис. 1, 5–7). Зокрема, на поселенні біля городища у Бранську поблизу Дорогичина в господарському об'єкті Х–ХІ ст. виявлено спеціально заховані в числі інших предметів два наральники та чересло [Stankiewicz, 2003, s. 321–324]. Подібний випадок відомий на Чорнівському городищі, де в одній з клітей знайдено три наральники, три чересла та молоток [Пивоваров, 2006, с. 108–109]. На відомому за згадками у літописі поселенні Бовшів під час досліджень 1962–64 рр. на дні господарської ями виявилися плужний ніж, леміш та фрагмент коси [Баран, Чайка, 1972, с. 101]. Комплект землеробських знарядь, до якого належав наральник та чересло, трапився під час досліджень селища ХІ–ХІІІ ст. біля с. Студениця на Житомирщині, які проводив у 1975 р. М. Кучера [Древнерусские поселения..., 1984, с. 36, рис. 7, 1, 2]. Ці факти підтверджують велику цінність таких знарядь, які зберігали чи ховали в разі небезпеки у надійних місцях. Разом з тим такі випадки допомагають дослідникам визначати особливості способів обробітку ґрунтів для певних періодів, з врахуванням існування різних ландшафтів і ґрунтових умов та обережно ставити питання про власників сільськогосподарського інструментарію, якими ймовірно могли бути поодинокі мешканці сіл, замків чи міських поселень.

Відкриті археологами у Надбужанщині рільничі знаряддя засвідчують весь комплекс робіт з підготовки ґрунту, його обробітку та збирання врожаю. Це служить важливим доказом існування високорозвинутого землеробства у Белзькій та Червенській землях, особливо на землях розміщених північніше р. Солокії, де поширені високоврожайні чорноземні та лесові ґрунти.

Про розвиток землеробства свідчать також знахідки зерен різноманітних злакових та бобових культур. Під час розкопок 1976–1978 рр. городища у Стів'є знайдено велику кількість обвугленого насіння пшениці і жита, які були сховані у мішки. Це одні з найстарших добре датованих злаків у Верхній Надбужанщині, що відносяться до Х–ХІ ст. Радіовуглецеві аналізи цього зерна показали дати у межах 950 ± 50 – 1000 ± 50 р. Жито і пшениця на цій пам'ятці становили 90 % усіх виявлених зерен, 10 % припадало на ячмінь, сочевицю і горох [Michalowski, 1988, s. 273–274]. У Червені та Волині знайдено зерна пшениці, ячменю, жита і проса [Moldenhawer, 1956, s. 75–77]. Ячмінь відомий з розкопок у Ріпневі, а просо у Пліснеську та на городищі у Юрові, де зерна були насипані у горщики які, можливо, служили мірками [Klichowska, 1961, s. 691, 693; Ауліх, 1990, с. 87; Banasiewicz, 1997, s. 290; Довженок, 1961, с. 265]. Під час розкопок дитинця княжого Белза біля глиняної печі виявлено горщик рубежу Х–ХІ ст. із обгорілими зернами проса [Петегирич, 2004, с. 21, рис. 3]. Очевидно, просо досить часто використовували для приготування їжі, бо подібну ситуацію відмічено у Дорогичині, де біля однієї печі археологам вдалося зафіксувати три скупчення спаленого проса [Musianowicz, 1969, s. 135].

Узагальнені підрахунки показують, що в добу раннього середньовіччя на досліджуваній території вирощували переважно жито. Часто зустрічається також просо, ячмінь і пшениця, важливу роль відігравав овес. Інші рослини, серед яких сочевиця та горох трапляються рідше, а конопля і біб виступають тільки у поодиноких випадках [Lityńska-Zajac, 2001, s. 158].

Широкий асортимент зернових та бобових культур засвідчують археологічні дослідження проведені на суміжних територіях. У Луцьку виявлено зернівки проса, ячменю, полби, гороху, бобу та гірчиці [Терський, 2006, с. 129]. Під час розкопок Гродно знайдено зерна жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гречки, гороху й кінських бобів [Воронин, 1954, с. 56; Кириянов, 1954, с. 205–206]. На Райковецькому городищі, яке розташоване в подібних до Белзької та Червенської земель природно-кліматичних умовах виявлено зерна вівса, ячменю, жита, пшениці, проса, гороху, коноплі, маку та ін. [Гончаров, 1950, с. 144, табл. II, 1–8]. Обвуглені зерна з Ізяславля майже повністю складаються з жита [Янушевич, 1976, с. 140]. На території Білорусії найпоширенішою зерною культурою у Х–ХІІІ ст. було жито, яке виявлене на 13 поселеннях. Тут також вирощували пшеницю, ячмінь, просо, були відомі овес і гречка. З бобових висівали горох, вику, боби, чечевицю, а з технічних культур – льон та коноплю [Коробушкина, 1979, с. 69, табл. 5]. Подібний видовий склад сільськогосподарських культур

простежено серед палеоботанічних матеріалів з межиріччя верхнього Прута та середнього Дністра [Пивоваров, 2006, с. 119–120]. Цікаво, що й для далеко на північ розташованого Новгороду найпоширенішою культурою було жито, про що свідчать записи на берестяних грамотах [Рыбина, 2003, с. 198].

Археологічні дані щодо розвитку зернового господарства виразно доповнюють окремі повідомлення писемних джерел, які зокрема вказують, що значні запаси зерна утримували у своїх руках князі. Галицько-Волинський літопис інформує, що у 1279 році, коли стався великий голод, який охопив Русь, Польщу, Литву і Ятвязьку землю, ятвяги звернулися до Володимира Васильковича з проханням продати хліб: *“Пошли, господине, до нас хліб свій продавати, а ми радо купимо”*. Князь відгукнувся на їх звернення і відправив їм жито човнами по Бугу, однак поляки перейняли їх поблизу Пултуська і відібрали зерно [ПСРЛ, т. 2, стб. 879–880]. У 1289 р. син короля Данила Мстислав за непокору мешканців Берестя встановив данину, в склад якої від кожної сотні берестян серед іншого входили *“по п’ятнадцять десятків льону, і по сто хлібів, і по п’ять цебрів вівса, і по п’ять цебрів жита...”* [ПСРЛ, т. 2, стб. 932].

Зберігали більші запаси зерна у мішках, про що свідчать рештки мішків із льняного полотна, виявлені на городищі у Стовп’ї, або у виготовлених з кори і плетених з лози кошиках чи дерев’яних бочках. Найчастіше зерна знаходять у спеціально викопаних ямах, стінки яких вимазували глиною і випалювали. Такі господарські ями-запасники розміщувалися, як правило, поруч з житловими будівлями [Петегирич, 1990, с. 144]. Найкращим прикладом такого об’єкта для зберігання зерна є яма грушоподібної форми, відкрита на городищі літописного Сутейська [Wartolowska, 1958, гус. 42, а, b].

Мололи зерно переважно на ручних жорнах, про що свідчать знахідки жорнових каменів на досліджених поселеннях. Мабуть, уже в другій половині XIII ст. діяли водяні млини. Для цього часу маємо писемні свідчення про існування водяних млинів на Полтві у Львові [Ісаєвич, 1996, с. 20]. Можливо, з існуванням таких млинів пов’язуються назви двох міст, одне з яких знаходилося біля Мельниці Ковельського району. Воно згадується у 1247 р., коли тут *“пустошила литва Ленгевін [князь] довкола Мельниці і велику здобич вони взяли”* [ПСРЛ, т. 2, стб. 798]. Друге – це літописний Мельник з церквою святої Богородиці. Перший запис про нього маємо з 1258 р., коли король Данило *“помолившись Богу святому, Спасу ізбавителю, – а це ікона, яка є у городі Мельниці в церкві святої Богородиці і нині стоїть у великій честі”* [ПСРЛ, т. 2, стб. 846–847]. Він розміщувався над Бугом між Дорогичином і Берестям. Назви цих міст утворені семантико-метанімічним способом перенесення номенклатурного терміну “мельниця” на поселення, що могло статися задовго до того, ніж вони потрапили на сторінки літописа. Белзька і Червенська землі розміщені якраз у трикутнику між Львовом, Мельницею на Волині та Мельником поблизу Дорогичина. Це робить припущення про існування в Надбужанщині водяних мельниць більш ніж ймовірним.

Важливе місце у господарстві займало **городництво**. Города згадуються у літописах, житіях, патериках стосовно Києва, Вишгорода та інших міст (див., наприклад, про города біля Переяслава) [ПСРЛ, т. 2, стб. 322]. Проаналізувавши писемні пам’ятки, М. Грушевський дійшов висновку про *“сильно розвинуту городницьку культуру вже у XI–XII ст.”* [Грушевський, 1991, с. 254]. Багато дослідників теж вважають, що “зеліе”, тобто капуста, цибуля, огірки, буряки, морква, ріпа та інші городні культури були відомі вже за княжої доби і склали вагомий частку у харчуванні населення [Дробизжев, Ковальченко, Муравьев, 1973, с. 69–70].

Для обробітку землі під городні культури мешканці Верхньої Надбужанщини використовували лопати і мотики. Лопати були дерев’яні і мали залізне окуття по краях (рис. 1, 12). Такі окуття виявлено у Белзі та Пліснеську [Петегирич, 1985, рис. 4, 9; Кучера, 1962, рис.]. Мотики відомі із Сутейська, Пліснеська та Всеволожа [Wartolowska, 1958, гус. 35; Кучера, 1962, с. 252, 258]. Добре збережена знахідка із Всеволожа має висоту 19,5 см, масивне лезо шириною 10,8 см і горизонтальну втулку для закріплення дерев’яної ручки діаметром 3,6 см (рис. 1, 8). Цілком ймовірно, що мотиками могли служити знаряддя, які окремі дослідники зараховують до тесел.

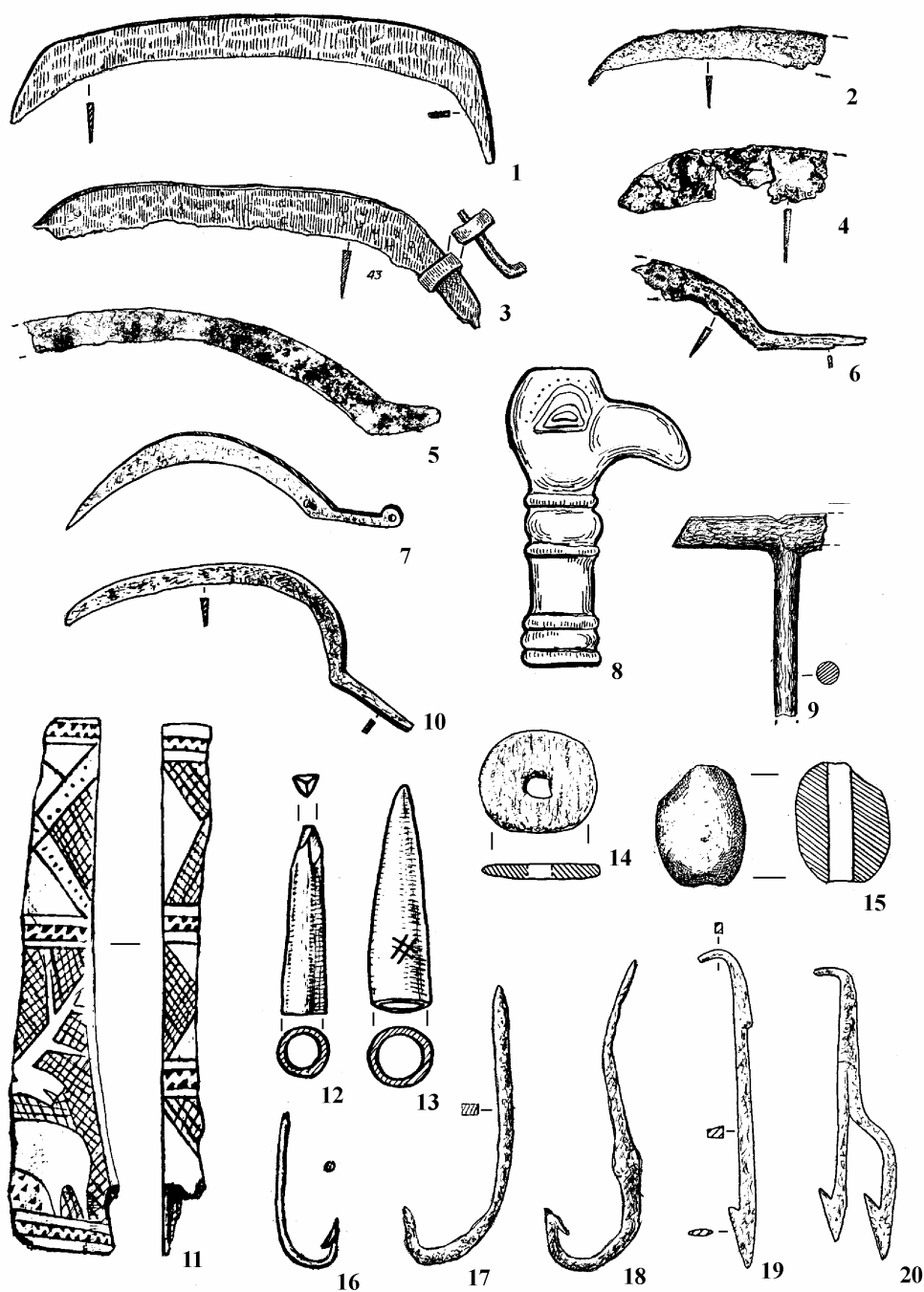

Рис. 2. Археологічні знахідки з Надбужанщини, пов'язані із збиранням урожаю, тваринництвом, полюванням і рибальством: 1, 10, 15–16, 19 – Червен (за: Zbierski, 1959; Kutylowska, 1998); 2, 4–6, 9, 11–14, 17 – Белз; 3 – Зимно (за: Ауліх, 1972); 7 – Пліснеськ (за: Кучера, 1960); 8 – Сокаль; 18 – Дорогичин (за: Musianowicz, 1969); 20 – Сутейськ (за: Wartolowska, 1958)

Fig. 2. Archaeological finds from Upper Bug basin region, associated with harvesting, cattle-breeding, hunting and fishing: 1, 10, 15–16, 19 – Cherven (by: Zbierski, 1959; Kutylowska, 1998); 2, 4–6, 9, 11–14, 17 – Belz; 3 – Zymno (by: Ауліх, 1972); 7 – Plisnes'k (by: Кучера, 1960); 8 – Socal'; 18 – Dorogychyn (by: Musianowicz, 1969); 20 – Suteis'k (Wartolowska, 1958)

Розвинутим було і *садівництво*, бо навіть літописець згадує, що Данило Романович, облаштувавши свою столицю Холм, “посадив він сад гарний” [ПСРЛ, т. 2, стб. 845]. Знахідки під час археологічних розкопок кісточок слив, вишень, черешні, скорлуп грецьких горіхів, зокрема, і у Белзі доповнюють інформацію писемних джерел про існування садівництва [Пастернак, 1961, с. 562].

Поряд із землеробством, яке було головним заняттям населення, значного розвитку набуло *тваринництво*. Воно забезпечувало мешканців Белзької та Червенської земель продуктами харчування, а також сировиною для виготовлення одягу та взуття – шкірою та шерстю. Дані остеологічного аналізу з поселення VII–XI ст. у Ріпневі засвідчили доволі широкий видовий склад домашніх тварин (велика рогата худоба, кінь, вівця, свиня, курка, собака, кіт) [Ауліх, 1958, с. 57], відомих для дослідників тваринництва слов’янської і княжої доби. Подібний склад домашнього стада помічено у суміжних регіонах. У недалеко розташованих Судовій Вишні та Перемилі перше місце серед тварин займала свиня, потім велика рогата худоба, кози, вівці, коні [Ратич, 1976, с. 180]. Крім остеологічних матеріалів про розведення овець свідчать спеціальні пружинні ножиці для їх стрижки, які виявлено, зокрема, у Пліснеську та Дорогичині [Кучера, 1960, рис. 9, б, 9; Musianowicz, 1969, s. 52]. Про розвиток кінного господарства можна здогадуватися також з окремих повідомлень літопису. Так, під час військової сутички 1225 р. з Олександром Белзьким князь Василько Романович захопив великі стада “конськіє и кобиля” [ПСРЛ, т. 2, с. 742]. У стародавньому Белзі кінські черепи використано як будівельні жертви при побудові дерев’яних оборонних конструкцій (городень) на дитинці [Петегирич, 2006, с. 16]. Залишки кісток з окремих поселень свідчать про те, що в Надбужанщині знали коней різних порід. На поселенні XI–XIII ст. у Більську виявлено кістки двох різних популяцій коней-високих, яких використовували для верхової їзди, та малих, які були дикими місцевими тваринами, і на яких полювали або виловлювали [Вуко, 2006, s. 55]. Безперечно найкращими вважалися угорські скакуни, яких згадують писемні джерела як верхових коней, і які використовувалися для військових цілей чи церемоніальних заходів.

Опосередковано про значне використання коней у господарстві та військовій справі свідчать речі спорядження вершника та верхового коня (остроги, металеві та кістяні наверхи нагайок, підкови, вудила, псалії, пряжки), які широко представлені серед археологічних матеріалів з Белза, Червена, Волиня, Пліснеська, Сутейська та інших пам’яток Белзької та Червенської земель. До рідкісних знахідок відноситься залізне скребло для чистки коней, виявлене у Белзі, та бронзове руків’я батога з Сокаля [Петегирич, 1974; Петегирич, 1979, с. 63] (рис. 2, 8, 9).

Допоміжними галузями господарської діяльності були мисливство, риболовство, бджільництво. На Надбужанській території було багато лісів, річок, боліт та озер. В лісах водилися дикі звірі, птахи, бджоли; ріки та озера були дуже багаті на рибу.

Особливо важливим заняттям мешканців було *мисливство*, яке служило двояким цілям. З одного боку, воно було улюбленою розвагою князів та бояр, що давала нагоду виявити особисту відвагу, силу та вправність, а з другого – дозволяло жителям міст і сіл забезпечувати себе м’ясною їжею та здобувати шкіру, яка йшла на виготовлення взуття, одягу, кінської зброї. Мисливство особливо виручало місцеве населення в плані забезпечення продуктами харчування під час неврожаїв і знищення запасів зерна та поголів’я худоби після доволі частих військових конфліктів.

Писемні джерела фіксують виключно мисливські пригоди князів. Наприклад, у 1254 р. Данило, коли їхав до Грубешова, то “убив шість вепрів і сам ото він убив їх рогатиною три, а три отроки його і дав він м’яса воям на дорогу” [ПСРЛ, т. 2, стб. 830]. Характеризуючи волинського князя Володимира Васильковича, літописець відзначає, що він “був ловець добрий, хоробрый, ніколи до вепра, а то й до ведмеда не чекав на своїх слуг, щоб йому помогли, а скоро сам убивав всякого звіря” [ПСРЛ, т. 2, стб. 905–906]. Існував спеціальний податок – ловче, який князі встановлювали для непокірних городян і використовували його на утримання княжих ловчих – мисливців.

Не має сумніву в тому, що й мешканці надбужанського краю займалися полюванням, яке називалося тоді “ловами”. Полювали на звірину та птахів не стільки списами, стрілами, рогатинами, скільки ловили різними способами – перевісами, тенетами, сільками, ловчими ямами. Літописи згадують про полювання на турів, медведів, диких кабанів, коней, зайців, оленів, лисиць, вовків та ін. Інколи малих звірів ловили живими і доставляли до княжих чи боярських дворів, де їх дресирували і утримували для престижу та розваг. Це підтверджують окремі археологічні знахідки. Зокрема, у Червені знайдено ікло ведмедя зі слідами, утвореними дротяною петлею, з допомогою якої засобом болю змушували тварину до послуху [Kuśnierz, 2003, s. 16]. Слід від дротяної петлі на іклі ведмедя простежено також на городищі у Пултуску [Вuko, 2006, s. 56].

Важливим доказом полювання на великих звірів у Побужжі, крім самих остеологічних матеріалів, слід визнати одну знахідку з Белза (рис. 2, 11). Тут, окрім чисельних кісток і рогів оленя зі слідами різання і пиляння, під час досліджень дитинця в ур. Замочок в культурному шарі XI–XII ст. виявлено фрагмент кістяного руків'я, на якому місцевий майстер реалістично вирізав зображення оленя з поверненою назад головою [Петегирич, 1985, рис. 13]. Подібні кістяні накладки із зображенням оленя відомі у матеріалах з розкопок Волковиська і Турова [Зверуго, 1975, рис. 18, 7–9; Лысенко, 1974, рис. 10, 4]. У Бересті теж виявлено фрагмент кістяної пластини із зображенням лежачого оленя, а серед кісток диких тварин, на яких полювали його мешканці, перше місце займає благородний олень [Лысенко, 1985, с. 285, 365; рис. 190, 4]. Дорогичинську кістяну ручку до бойового ножа з кириличним написом було виготовлено з ребра тура, а в майстерні з виготовлення кістяних виробів знайдено чисельні відходи і напівфабрикати від рогів оленів, лосів та сарн [Musianowicz, 1969, s. 158–160, 212]. Візантійські хроніки відзначають полювання на зубрів у лісах Галицького князівства [Мавродин, 1976, с. 80–81].

З наведених матеріалів можна зробити висновок, що важливим об'єктом полювання мешканців Надбужанщини та прилеглих територій були великі парнокопитні дикі тварини (олень, тур, зубр, кабан, лось), які давали вагому частину м'яса для харчових потреб. Серед мисливських трофеїв були також гуси, журавлі, голуби, тетереви, гоголі та інші птахи.

Полювали також на хутрових звірів. Помічено, що під час археологічних розкопок знаходять переважно кістки лап та черепів пушних звірів. Можливо, що з впольованого звіра знімали на місці полювання шкірку, а тушку залишали [Цалкин, 1956, с. 130–139]. Для такого полювання використовували стріли з кістяними притупленими наконечникам – т. зв. томари, щоб не псувати хутра (рис. 2, 12, 13). Їх досить багато виявлено у Белзі і окремі з них мають мітки, нанесені, очевидно, власниками [Петегирич, 1984, рис. 8, 7]. Відомі такі наконечники також з Червена і Дорогичина [Kuśnierz, 2005, s. 118, tabl. III, 20; Musianowicz, 1969, s. 170, tabl. XLII, 2].

Загальні підрахунки на сусідніх теренах Польщі показують, що відсоток кісток диких звірів у порівнянні із свійськими тваринами був незначним і досягав максимально 18 % у період VI–X ст. та 8 % для X–XIII ст. [Вuko, 2006, s. 55]. Винятком є матеріали з приграничних міст, наприклад, Сутейська, в якому кістки диких тварин перевищують 30-ти відсотковий показник. Це обумовлено більшою небезпекою збройних нападів на такі поселення, що негативно впливало на стан відгодівлі домашніх тварин.

Важливим підсобним промислом служило *риболовство*, яке було доступнішим ніж полювання, бо для нього були сприятливі умови майже в усіх регіонах Давньої Русі. Значення рибного промислу особливо зросло після прийняття християнства та запровадження церквою постів.

У Бузі та його притоках, які несли свої води серед широких заплав та заболочених ділянок низинних місцевостей, концентрувалася значна кількість поживних для риб речовин. Виловлена у цих водних артеріях та в озерах риба досягала значних розмірів, про що свідчать великі рибацькі гачки (їх довжина сягала інколи 10–12 см), виявлені у Дорогичині, Белзі, Червені, Волині, Пліснеську [Musianowicz, 1969, s. 135; Петегирич, 1981, с. 10, рис. 6, 8; 14, 4; Zbierski, 1959, tabl. I, 1; Кучера, 1962, рис. 9, 2, 3]. Для здобування крупної риби

використовували також залізні одно- або двозубі гарпуни, які прикріплювали до дерев'яного руків'я (рис. 2, 16–18, 19–20). Вони знайдені під час досліджень Червена, Пліснеська, Сутейська [Kutyłowska, 1998, s. 166–170; Кучера, 1960, рис. 12, 18–20; Watołowska, 1958, гус. 3]. Такі риболовні знаряддя повсюдно побутували на Русі, а в окремих місцях їх використовують до наших днів [Мальм, 1956, с. 118–121; Кильдюшевский, 1973, с. 108].

Глиняні і металеві тягарці та дерев'яні поплавки, виявлені у Белзі, Дорогичині і Червені, свідчать про використання вудок і сітей для риболовства. Як видно на прикладі знахідки з Белза, дерев'яні поплавки, які служили для підтримання на поверні води верхнього краю риболовних сіток, вирізалися у вигляді дисків з просвердленим в центрі отвором (рис. 2, 14). Поплавки з дерева широко представлені серед археологічних знахідок у Бересті.

Тягарці для сіток мали переважно овальну форму з наскрізним отвором (рис. 2, 15). Вони вирізнені, зокрема, серед матеріалів з Червена [Zbierski, 1959, s. 108–109, tabl. I, 2]. Велику колекцію тягарців до вудок (48 екз.) виявлено у Дорогичині. Їх виготовляли з олова у вигляді плоских або конусоподібних кружків з наскрізним отвором [Musianowicz, 1969, s. 137]. Інколи дослідники приписують таким виробам інше застосування, вважаючи, що вони могли використовуватися як вагові тягарці. Проте наявність у кожному з них круглого отвору функціонально найкраще відповідає саме тягарцям до вудки або рибачьких сіток.

Під час досліджень Дорогичина над Бугом виявлено рештки таких риб, як плотва, лящ, карп, окунь та щука [Iwaszkiewicz, 1969, s. 237–239]. Про такий же видовий склад риб можна переконливо говорити щодо інших міст, замків та поселень, розташованих над цією рікою та її притоками. Вивчення остеологічних матеріалів на сусідніх територіях показало, що виловлювали ті ж окуневі, осетрові та карпові види риб. Їх зафіксовано, зокрема, у літописному Звенигороді та Луцьку [Свешніков, 1987, с. 100; Терський, 2006, с. 132]. Така ж картина спостерігається на території Польщі [Буко, 2006, s. 58]. Дослідженнями у різних регіонах давньої Русі виявлено близько тридцяти видів риб, яких виловлювали у річках та озерах [Петраускас, 2003, с. 91].

У системі тогочасного господарювання важливу роль відіграло *бджільництво*. Писемні джерела досить часто повідомляють про це заняття, розрізняючи власників бджолиних угідь. Бджоли тримали тоді в бортях – природних дуплах або у штучно вирубаних отворах дерев. Власники бортей помічали їх своїми знаками – знаменами. Бортне бджільництво давало продукцію – мед і віск, які користувалися великим попитом у міжнародній торгівлі, то ж не дивно, що тодішні закони ним особливо опікувалися. В “Руській Правді” високі штрафи до 12 гривень призначалися тим *“кто борть роззнаменует..., иже борть подчнеть..., аже пчели видереть...”* [Правда Русская, 1947, с. 434]. Заняття культурним бджільництвом з використанням штучно побудованих вуликів-когод та розміщенням їх у вигідних місцях починається не пізніше X ст. [Біляєва, 2000, с. 409]. Бджільництво з кінця цього століття набирає особливої ваги через необхідність здобування щораз більшої кількості воску для виготовлення свічок у зв'язку з поширенням християнства. Його використовували також для лікувальних та магічних цілей.

Меду збирали досить багато, про що свідчить хоча б літописне повідомлення 1289 р. про встановлення Мстиславом Даниловичем податку на жителів Берестя, де серед інших товарів згадується про *“две лукне меду”* (приблизно 24 кг), які сплачували від кожної сотні мешканців [ПСРЛ, т. 2, стб. 932]. Археологічно засвідчені деякі предмети, які пов'язують з бортним бджільництвом, а саме – спеціальні ножі-медорізки і т. зв. дереволазні шипи, з допомогою яких піднімалися на дерева для збору меду в дуплах. Вони виявлені, між іншим, у Пліснеську.

Таким чином, археологічні матеріали з Верхньої Надбужанщини, окремі свідчення писемних джерел та інші дані, що стосуються цього регіону, відбивають усі галузі сільського господарства та промислів – землеробство, тваринництво, полювання, рибальство, бортництво. Різноманітні знахідки та матеріали, які характеризують сільськогосподарське виробництво та допоміжні галузі господарства, відомі з більш ніж 20 досліджуваних археологами поселень Надбужанщини. Вони займають значну територію між Пліснеськом у верхів'ях Бугу на півдні і аж до Дорогичина і Більська на півночі. Це дає підстави віднести Надбужанщину до

високорозвинутих сільськогосподарських регіонів Давньої Русі. Перевагу серед різних галузей тут мали відтворюючі форми господарства – землеробство і тваринництво. Доказом цього слугують осілий спосіб проживання, який простежується за археологічними даними з V–VI ст. н. е., довготривалість розташування поселень на одному місці, що можливе лише за умови існування відтворюючого господарства, численні знахідки знарядь праці, які пов'язані із землеробством та тваринництвом, палеоботанічні і остеологічні матеріали. Все це підтверджує існування сільського господарства як провідної форми господарської діяльності населення цього регіону. Хліборобство і взагалі сільське господарство було, безперечно, основною галуззю економічного життя населення та підставою базою економіки тих часів.

ЛІТЕРАТУРА

Ауліх В. В.

- 1958 Основні результати археологічного дослідження давньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник. – Київ. – С. 26–59.
- 1972 Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. – Київ. – 124 с.
- 1990 Сельское хозяйство // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев. – С. 87–89.

Баран В. Д.

- 1990 Памятники черняховской культуры // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев. – С. 47–55.

Баран В. Д., Чайка Р. М.

- 1972 Давньоруське поселення Бовшів II на Подністров'ї // Археологія. – Вип. 7. – С. 97–102.

Біляєва С. О.

- 2000 Сільське господарство // Давня історія України. – Т. 3. Слов'яно-Руська доба. – Київ. – С. 404–410.
- 2003 Землеробство // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – Київ. – С. 70–76.

Войнаровський В.

- 2005 Поселення черняхівської культури Гряда біля Львова // ІУ НАН України в 2004 р. Інформаційний бюлетень. – Львів. – С. 47–49.

Воронин Н. Н.

- 1954 Древнее Гродно // МИА. – № 41. – 240 с.

Гаркави А. Я.

- 1870 Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб.

Гончаров В. К.

- 1950 Райковецкое городище. – Киев. – 216 с.

Горбаненко С. А.

- 2006 Землеробство слов'ян останньої чверті I тис. н. е. // Археологія. – № 3. – С. 73–79.

Грушевський М.

- 1991 Історія України-Русі. – Київ. – Т. I. – 648 с.

Гупало В.

- 2006 Берестянські курганні могильники кінця X–XII століть. – Львів. – 108 с.

Довженко В. Й.

- 1961 Землеробство Древньої Русі. – Київ. – 268 с.

Дробизжєв В. З., Ковальченко І. Д., Мурав'єв А. В.

- 1973 Историческая география. – Москва.

Зверуго Я. Г.

- 1975 Древний Волковыск. – Минск. – 143 с.

Ісаєвич Я.

- 1996 Як виникло місто під назвою Львів // Львів. Історичні нариси. – Львів. – С. 14–23.

ПСРЛ

2001 Ипатьевская летопись. – Москва. – Т. 2. – 2-е изд. – 648 с.

Кильдюшевский В. П.

1973 Рыболовные принадлежности из раскопок древнего Орешка // КСИА АН СССР. – Вып. 135. – С. 105–108.

Кирьянов А. В.

1954 Материалы по истории земледелия из раскопок Гродно // МИА. – № 41. – С. 205–207.

Колчин Б. А.

1959 Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. – № 65. – С. 7–120.

Коробушкина Т. Н.

1979 Земледелие на территории Белоруссии в X–XIII вв. – Минск. – 117 с.

Краснов Ю. А.

1987 Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – Москва. – 236 с.

Кучера М. П.

1960 Древній Пліснеськ // АП УРСР. – Т. XII. – С. 3–56.

Лысенко П. Ф.

1974 Города Туровской земли. – Минск.

1985 Берестье. – Минск. – 399 с.

Левашева В. П.

1956 Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. Труды ГИМ. – Вып. 32. – С. 19–105.

Мавродин В. В.

1976 О роли охоты и рыбной ловли в хозяйстве восточных славян // Проблемы отечественной и всеобщей истории. Сборник статей. – Ленинград. – Вып. 3. – С. 79–86.

Мальм В. А.

1956 Промыслы древнерусской деревни X–XIII вв. // Труды ГИМ. – Вып. 32. – С. 106–138.

Минасян Р. С.

1978 Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // АСГЭ. – Вып. 19. – С. 74–85.

Мищулин А. В.

1941 Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э // ВДИ. – № 1. – С. 230–280.

Новосельцев А. П.

1965 Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва.

Павлюк С. П.

1991 Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – Київ. – 314 с.

Пастернак Я.

1961 Археологія України. – Торонто. – 789 с.

Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О.

1982 Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII–X ст. // Археологія. – Вип. 41. – С. 46–62.

Петегирич В. М.

1974 Звіт про роботу Белзького розвідкового загону в 1974 р. Архів ІУ НАНУ. – 12 с.

1979 Сокальська знахідка // Пам'ятники України. – № 4. – С. 63.

1981 Звіт про роботу Белзького загону Львівської обласної археологічної експедиції в 1981 р. Архів ІУ НАНУ. – 14 с.

1984 Звіт про роботу Сокальської новобудовної археологічної експедиції в 1984 р. Архів ІУ НАНУ. – 18 с.

1985 Звіт про роботу Сокальської новобудовної археологічної експедиції в 1985 р. Архів ІУ НАНУ. – 14 с.

Петегурич В. Розвиток сільського господарства...

- 1990 Муравица // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – Киев. – С. 143–144.
- 2004 Про час виникнення Белза // Белз і Белзька земля. – Вип. I. – Белз. – С. 18–23.
- 2006 Язичництво і початки християнства у Белзькій та Червенській землях // Белз і Белзька земля. – Вип. II. – Белз. – С. 13–17.
- Петраускас А. В.*
- 2003 Сільськогосподарські та інші промисли // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – Київ. – С. 81–94.
- Пивоваров С. В.*
- 2006 Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці. – 300 с.
- Ратич О. О.*
- 1957 Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ. – 96 с.
- 1976 Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та в період феодальної роздробленості // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – Київ. – С. 132–206.
- Рыбина Е. А.*
- 2003 Берестяные грамоты о хозяйстве в средневековом Новгороде // От Древней Руси к России нового времени. Сборник статей. К 70-летию Анны Леонидовны Хорошкевич. – Москва. – С. 198–203.
- Свєшніков І. К.*
- 1987 Дослідження давнього Звенигорода у 1982–1983 рр. // Археологія. – Вип. 57. – С. 94–101.
- Терський С.*
- 2006 Лучеськ X–XV ст. – Львів. – 252 с.
- Цалкин В. И.*
- 1956 Материалы для истории скотоводства и охоты в древней Руси // МИА. – № 51. – С. 130–139.
- Чернецов А. В.*
- 1972 О периодизации ранней истории восточнославянских пахотных орудий // СА. – № 3. – С. 135–148.
- Янушевич З. В.*
- 1976 Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. – Кишинев. – 214 с.
- Banasiewicz E.*
- 1999 Cztery sezon badań grodziska w Jurowie, pow. Tomaszów, woj. Lubelskie // APŚ. – T. IV. – Lublin. – S. 165–170.
- Banasiewicz E., Buszewicz J., Koman W., Panasiewicz W.*
- 1992 Badania ratownicze w Hrubieszowie-Podgórzu na stan. 5 // Sprawozdania z badań terenowych w województwie Zamojskim w 1992 roku. – Z. 7. – Zamość. – S. 44–49.
- Buko A.*
- 2006 Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia-hipotezy-interpretacje. – Warszawa. – 448 s.
- Iwazkiewicz M.*
- 1969 Szczątki ryb w materiale wykopaliskowym grodu i osady podgrodowej w Drohiczynie pow. Siemiatycze // MW. – T. VI. – S. 237–239.
- Klichowska M.*
- 1961 Znaleźiska zboż na terenie ziem polskich od neolitu do XII w. n. e. // KHKM. – R. 9. – № 4. – S. 675–701.
- Kuśnierz J.*
- 2005 Militaria z Czermna nad Huczwą // Acta militaria mediaevalia. – Kraków – Sanok. – T. I. – S. 115–132.
- 2003 Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. – T. I. – Zamość. – S. 9–26.

Kutyłowska I.

- 1998 Osada rzemieślnicza w Czermnie Kolonii, stan. № 3, woj. Zamojskie // APŚ. – Lublin. – T. III. – S. 166–170.

Lityńska-Zajac M.

- 2001 Neolityczne i wczesnośredniowieczne stanowiska archeobotaniczne z Wyżyny Lubelsko-Wołyńskiej // APŚ. – T. V. – S. 149–161.

Maruszczak H.

- 1997 W sprawie lokalizacji wczesnośredniowiecznego grodziska w Kosobudach na Roztoczu // APŚ. – Lublin-Chelm-Zamość. – T. II. – S. 298–300.

Michałowski Cz.

- 1988 Rosliny uprawne na pograniczu polsko-ruskim we wczesnym średniowieczu // Труды V международного конгресса археологов-славистов. – Киев. – Т. 2. – С. 273–274.

Moldenhawer K.

- 1956 Analiza ziaren z wykopalisk w Gródku Nadbużnym w pow. Hrubieszowskim // Spr.A. – T. II. – S. 75–77.

Musianowicz K.

- 1969 Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // MW. – T. VI. – S. 7–235.

Stankiewicz U.

- 2003 Elementy narzędzi ornyczych z badań wykopaliskowych zespołu grodowego w Brańsku, woj. Podlaskie // Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu. – Lublin-Warszawa. – S. 321–325.

Wartołowska Z.

- 1958 Gród czerwieński Sutejsk na pograniczu polsko-ruskim. – Warszawa. – 140 s.

Zbierski A.

- 1959 Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Czermna nad Huczwą // AP. – T. IV. – Z. 1. – S. 105–148.

Żaki A.

- 1974 Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. – 654 s.

Żurowski K., Mikołajczyk G.

- 1955 Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne // Spr.A. – T. 1. – S. 251–267.

Volodymyr PETEGYRYCH

DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN UPPER BUG BASIN REGION DURING THE EARLY MIDDLE AGE

Complex examination of written and archaeological sources, results of analysis, made by scholars-naturalists, witness that Upper Bug basin area was well-developed agricultural region of Old Russ. On the territory of more than 20 discovered sites, different implements, remains of plants, animals' bones etc were found. These materials and reports of annalists show that agricultural complex consists of land cultivation (husbandry, horticulture and market-gardening), cattle-breeding and auxiliary branches: hunting, fishing and apiculture. Land cultivation and cattle-breeding dominated. It can be also witnessed by settled inhabitation of local population, long function of settlements. Process of improving and adaptation of agricultural instruments, progress of economic models are also analyzed at the paper.